

*Зінаїда Становських,
провідн. наук. співробітник відділу
педагогічної психології і
психології праці ІПОД АПН України*

Психологічні умови розвитку самомотивації педагога до духовного зростання.

***Анотація.** У статті розкриті культурологічні, аксіологічні, психологічні аспекти духовної культури педагога. Взаємодія вчителя та учня розглядається з методологічних позицій розуміння освітнього процесу як діалогу. Автором розкриті психологічні умови розвитку самомотивації педагога до духовно-професійного зростання, а також обґрунтовані соціально-психологічні умови, що також сприяють досягненню означеної мети.*

***Ключові слова:** духовна культура педагога, духовні цінності, психологічні умови саморозвитку духовної культури, самомотивація духовного зростання педагога.*

Завдання створення соціальних та психологічних умов для духовного зростання особистості в сучасному суспільстві все частіше визначається як одне з пріоритетних у соціально-гуманітарній сфері. Духовність є невід'ємним компонентом професійного становлення фахівця, оскільки забезпечує його особистісно-професійну зрілість. Духовна культура вчителя має безумовну соціальну значущість, оскільки може бути визначена як одна з оптимальних психологічних умов для побудови ефективної педагогічної взаємодії з дитиною.

Дослідженню духовних аспектів розвитку особистості присвячені праці Г.О. Балла, О.П. Єлісеєва, О.М. Олексюк, Б.Д. Паригіна, Е.О. Помиткіна, О.В. Радзімовської, В.В. Рибалки, М.В. Савчина та ін. Духовно-творчий потенціал вивчають В.В. Вербець, В.В. Ігнатова, І.П. Маноха, З.В. Хохріна та

ін. Основні підходи до оцінки успішності педагогічної діяльності та професійної майстерності вчителя розкриваються у працях Ф.М. Гоноболіна, І.А. Зязюна, Н.В. Кузьміної, Л.М. Мітіної, успішність у розв'язанні педагогічних ситуацій розглянуто у працях Г.О. Балла, І.А. Зязюна, В.О. Кан-Каліка, Н.В. Кузьміної, М.Д. Нікандрова, Л.Ф. Спіріна та ін.

Метою цієї статті є визначення психологічних умов розвитку самомотивації педагогів до духовного зростання.

Культура в цілому характеризується складністю і багаторівневою структурою та виконує ряд значущих *функцій* у суспільстві. Головною з них є *людино-творча*, або гуманістична, яка полягає у трансляції (передачі) соціального досвіду, забезпеченні історичної наступності поколінь. Іншою провідною функцією є *пізнавальна* (гносеологічна), що відображає здатність культури накопичувати в собі кращий соціальний досвід безлічі поколінь людей і тим самим створювати сприятливі можливості для його пізнання і освоєння.

Регулятивна (нормативна) функція культури пов'язана із визначенням (регулюванням) різних сторін, видів суспільної та особистої діяльності людей у сфері праці, побуту, міжособистісних відносин, що впливає і визначає також і вибір тих чи інших матеріальних або духовних цінностей. Регулятивна функція культури ґрунтується на таких нормативних системах, як мораль і право. *Семіотична*, або знакова функція культури передбачає існування відповідних знакових систем, опанування якими призводить до оволодіння культурою (мова, музика, живопис, науки, театр тощо). *Ціннісна*, або аксіологічна функція, відображає найважливіший якісний стан культури. Культура як система цінностей формує у людини цілком певні ціннісні потреби й орієнтації, а за їх рівнем і якістю найчастіше оцінюють ступінь культурності тієї чи іншої особистості.

Комунікативна функція культури полягає в тому, що культура не існує поза суспільством, вона формується через спілкування у безпосередніх чи опосередкованих його формах. Функція *соціалізації* виконує завдання

входження людини в суспільство, а сам процес соціалізації полягає у засвоєнні людиною певної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють їй стати частиною цього суспільства.

Особливо відзначимо *адаптивну* і *креативну* (творчу) функції культури. Адаптивна функція полягає в тому, що за допомогою штучно створених знарядь і пристосувань людина неймовірно збільшила свої можливості пристосування до навколишнього світу, підпорядкувала собі сили природи, однак це спричинило й дисфункцію - погіршення екології, появу нових хвороб, збільшення кількості, проте зниження якості соціальних контактів. *Креативна* ж функція культури полягає у перетворенні й освоєнні світу і себе, як його частини. Експериментуючи над природними явищами, освоюючи космічний простір, людина розширює середовище проживання, але вона також оволодіває й внутрішніми силами психіки (складні системи психотехніки, медитації, бойові єдиноборства, нетрадиційні методи медицини, техніки володіння своїм тілом і свідомістю тощо).

Педагогічна діяльність – особливий вид трудової діяльності, хоча б тому, що відображає й дає змогу втілювати фактично всі названі вище культурологічні функції. Звідси логічно випливає висновок про високі вимоги до особистості педагога, який крім високого рівня освіченості в культурному сенсі, має знати та вміти володіти спеціальними психолого-педагогічними засобами та прийомами передачі культурних надбань підрастаючому поколінню через залучення молоді людини до спільної, значущої для обох суб'єктів педагогічного процесу діяльності. Оскільки предмет і мета педагогічної діяльності вчителя є особливими – зміна, трансформація, розвиток іншої особистості та себе – існує й особлива вимога до особистості педагога. Ця вимога обумовлена індивідуальною неповторністю особистості кожної людини, постійними динамічними змінами, що характеризують процес педагогічної взаємодії, мінливістю завдань і смислів діяльності. Отже, вчитель має також володіти достатнім рівнем здатності до свідомої (рефлексивної) самозміни, духовного саморозвитку, самовдосконалення. І для того, щоб ця здатність

функціонально забезпечувала професійне зростання людини, вона має бути в сфері її особистісних смислів. Таким чином, постає питання про саморозвиток та функціонування вищих, духовних рівнів культури особистості самого педагога.

Культура педагогічна, як культура цієї професії, є лише складовою більш загальної цілісної духовної культури особистості. Духовну культуру можна визначити як результат специфічного виду діяльності, яку можна назвати особистісно-культурологічною. Психологічний смисл цієї діяльності - певний духовно-творчий саморозвиток людини, а предметом і об'єктом виступають і явища культури, і соціальні стосунки особистості, і вона сама для себе як суб'єкт, і як об'єкт духовного самопізнання, самоактуалізації, самореалізації, самовдосконалення.

Дослідження духовної культури педагога становить собою складну науково-практичну проблему. Ми поділяємо близькі нам погляди М.В. Папучі, сформульовані вченим у монографії „Внутрішній світ людини та його становлення” (2011): „Психологія давно і легко визнала дві складові (одночасно – детермінанти) людської психіки – біологічне і соціальне, – і з таким небажанням і острахом доторкається до духовного, яке, як писав ще М. Шелер ... і є дійсним, суто людським підґрунтям унікальної драми особистості, яка кожного разу розгортається в цьому світі. Чи не тому, що перші два фактори є більш поверховими й очевидними? Те, що ми називаємо тут духовним, дійсно не виявити нашими сучасними методами, побудованими на стимулреактивній парадигмі. Водночас, духовне має абсолютно чіткі, беззаперечні прояви – креативність, переживання краси, любов, інтуїція, фантазія, дружба, віра, цінність, смисл... Але якщо навіть все це вивчати знову-таки окремо від цілісності – інтроспективно, феноменологічно чи якимось ще ... – вийде знову фрагментарність, частковість, поверховість – і коло замкнеться” [6, с.513]. Далі вчений посилається на Т.А. Флоренську, яка писала: „духовне Я людини недоступне вольовим впливам, чим не можна оволодіти і керувати: з ним можна зустрічатися лише в діалогічному спілкуванні” [9, с. 31].

Отже, дослідження, осягнення мотиваційно-сміслових компонентів духовної культури педагога може відбуватись у вивченні його здатності до побудови і ведення педагогічного діалогу з партнером по взаємодії, з вихованцем. Дійсно, діалог є найбільш ефективним засобом педагогічного спілкування. Про це дуже переконливо писали видатні вчені М.М. Бахтін, В.С. Біблер, Л.С. Виготський, К. Роджерс та ін. Про це також свідчить весь передовий педагогічний досвід - Ш.О. Амонашвілі, І.П. Волкова, І.А. Зязюна, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського, В.Ф. Шаталова та інших вчителів-новаторів.

Діалог - особливий вид спілкування, що вимагає від учасників певних позицій, мотивів та навичок. Відомим вітчизняним вченим Г.О. Баллом розроблені методологічні основи розуміння діалогу або діалогічні універсалії (принципи побудови діалогу) [1]. До них відносяться: принцип поваги до партнера, до його індивідуальних особливостей, якостей і власне як до суб'єкта; принцип прийняття партнера таким, яким він є і, водночас, орієнтація на його теперішні й потенційні досягнення; принцип поваги партнера до самого себе; принцип згоди (конкордатності) учасників діалогу щодо базових знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються у цьому діалозі; принцип толерантності; принцип врахування широкого соціального контексту в якому відбувається навчально-виховна взаємодія вчителя та учня. М.В. Папуча додає ще один принцип - принцип відкритості. При цьому, відкритість іншому не означає беззастережну довіру будь-кому і „відкриття власної душі першому зустрічному”. Вона означає зрілість, вміння структурувати внутрішній світ, самому вирішувати, що робити зі своєю або чужою інформацією. За К. Роджерсом людина, яка закрита для себе, інконгруентна щодо власного досвіду, не буде здатна до діалогічного спілкування [6, с. 524].

Як бачимо, розглянуті принципи побудови діалогу якнайкраще відповідають ідеям розуміння педагогічної діяльності як суб'єкт-суб'єктної взаємодії між вчителем та учнем, гуманістично-орієнтованої освіти та духовним основам розвитку і виховання. Одночасно, прагнення їх практичної реалізації

потребують від вчителя неабиякої активності, душевної щедрості, педагогічної майстерності, креативності, інтелектуальної гнучкості.

Вивченню рівня духовної культури педагогічного персоналу було присвячене експериментальне дослідження, яке було проведено співробітниками відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (2011-2012). В результаті розробки цієї науково-дослідної проблеми, були визначені складові духовної культури, її психодіагностичні показники та розроблена психодіагностична процедура її експериментального вивчення.

Духовна культура педагога розглядається нами як складне багаторівневе особистісне утворення, що включає в себе ряд структурних змістовно-регуляторних складових, які забезпечують вищі рівні професійної діяльності вчителя, що ґрунтується на позиціях духовності, гуманізму, моральності. Згідно обраного, в якості методологічної основи дослідження особистісного підходу, в якості її структурних складових виділені наступні: самосвідомість, комунікативна, мотиваційно-сміслова, емоційно-почуттєва, інтелектуальна, характерологічна та компетентнісна складові духовної культури. Для кожної складової духовної культури педагога були розроблені шкали, що визначають рівні розвитку даної компоненти. Психодіагностична процедура включала проведення анкетування за спеціальною методикою, розробленою відповідно до завдань дослідження.

В опитуванні прийняли участь працівники державних та приватних навчальних закладів Київської, Дніпропетровської, Чернігівської областей та м. Києва. В результаті обробки даних було визначено наступні тенденції у розвитку духовної культури педагогічного персоналу:

1. Сучасним педагогам характерні наміри керуватись духовними принципами у своїй професійній діяльності, свідоме прагнення до розвитку і вияву власної духовності. При цьому педагоги досить високо оцінюють власний рівень розвитку духовної культури.
2. Виявлена чітка орієнтація та висока мотивація сучасних вчителів на досягнення духовно-орієнтованого ідеалу педагога.

3. У площині практичної реалізації намірів духовного зростання педагогів встановлено, що найкраще їм вдається реалізувати ці наміри у напрямку підвищення професійної компетентності.
4. Нижчими є показники професійної самосвідомості та рефлексії, що дещо суперечить високому рівню самооцінки власної духовної культури педагогами.
5. Вчителі низькими балами оцінили соціально-психологічні передумови розвитку власної духовності (фактично визнавши, що він відбувається не завдяки, а всупереч цим умовам). Низько було оцінено й систему освіти, з точки зору сприяння духовному зростанню педагогів та духовного розвитку учнів.
6. Цікавим є той факт, що професійний досвід (від 20-30 років і більше) позитивним чином відображається на рівні розвитку духовної культури вчителів.

Таким чином, проведене колективом науковців дослідження виявило ряд актуальних суперечностей та потреб в розвитку духовної культури педагогів. До них можна віднести: суперечність у свідомому прагненні вчителів до духовного та професійного зростання і певного їх розчарування, зневіри у підтримці з боку системи освіти та суспільства в цілому їх професійних намірів і пранень. Суперечливість встановлена також на рівні професійної самосвідомості вчителів, що виявилось у деякій переоцінці їх власного рівня духовної культури та дещо дефіцитарному рівні професійної рефлексії. Ці та інші тенденції розвитку та функціонування духовної культури педагога ставить ряд науково-практичних завдань з визначення психологічних умов, пошуку та розробки адекватних психологічних засобів сприяння розвитку духовного самопізнання педагогів, формування в них реалістичних професійних очікувань, цілей, підтримки їх потреби у духовному зростанні та ін.

Визначення психологічних умов розвитку духовної культури педагогічного персоналу фактично стосується дослідження вищих рівнів професійної саморегуляції та саморозвитку фахівців освітньої сфери. В свою чергу, таким вищим рівнем професійної саморегуляції особистості є ціннісна саморегуляція, а в контексті вивчення духовної культури педагога мова йде про духовні цінності особистості.

Духовні цінності розуміють як певний феномен, як якісна характеристика особистості, що зумовлена внутрішньою потребою пізнання світу, себе, з'ясування сенсу свого життя. Враховуючи позиції науковців щодо проблеми розвитку духовних цінностей особистості та спираючись на результати емпіричного дослідження, ми виділяємо такі *психологічні умови розвитку самомотивації педагогів до духовного зростання*:

1. Здатність особистості педагога до відкритості як зовнішньому, так і внутрішньому світу. В цій тезі відображена духовна цінність – прагнення відкриття Істини (істинного розуміння і прийняття власного Я, чесність у ставленні до себе, готовність до реалістичного сприйняття життєвих подій та обставин тощо). На здатності бути відвертим з самим собою ґрунтується позитивна Я-концепція, розуміння і прийняття своєї унікальності і цілісності, подолання розмежування між тілом і духом, думкою і почуттям. Таке духовно зріле самоствавлення через механізми проєкції забезпечує толерантність, гуманізм педагога у ставленні й до особистості дитини.

2. Здатність до духовного переживання і повноцінного проживання життя у кожний момент свого існування. За висловом відомої авторки книг, присвячених духовному удосконаленню Е. Хейч “духовне не можна зрозуміти, його можна тільки пережити” [10]. Потреба у духовних переживаннях є важливим мотиватором професійного саморозвитку вчителя, до розбудови педагогом виховної взаємодії з дитиною у напрямку створення такої педагогічної ситуації, що викликала б їх спільне переживання духовних почуттів, цінностей. Ця здатність є ознакою зрілості емоційної сфери особистості і втілює духовну цінність Добра.

3. Прагнення і здатність педагога до тісного духовного зв'язку з іншими людьми, до спілкування, співпраці. Таке прагнення особистості свідчить про сформовану духовну цінність Любові, а здатність до втілення намірів в практику свого життя – про зрілість психологічних механізмів ціннісної саморегуляції особистості. Це виявляється у безкорисливому піклуванні про

дітей, старших людей, готовність надати тактовну допомогу, у вчинках служіння.

4. Сформованість такої особистісної ієрархії мотивів, де домінуючі позиції мають духовні цінності, гуманістичні орієнтири на протиположності матеріальному, егоцентричному. Така ієрархія мотиваційно-сислової сфери педагога з перевагою духовно-орієнтованих мотивів сприяє оптимістичному баченню перспектив розвитку (як усвідомлення варіативності і багатогранності світу і своїх зв'язків з ним), емоційній стійкості, здатності ефективно долати бар'єри та труднощі професійного розвитку, толерантності до дитини, визнання її права на помилку, надбання нею власного досвіду тощо.

5. Свідома орієнтація та здатність особистості педагога до переживання своєї єдності зі світом, природою, виявлення турботи про неї, наявність екологічного мислення у вирішенні повсякденних завдань. Практичне втілення особистістю цих орієнтацій стверджує цінність Добра й Любові у ставленні до всього живого.

Звичайно, цей перелік психологічних умов розвитку самомотивації педагогів до духовного зростання може бути продовженим. Проте, слід відзначити, що окрім внутрішніх психологічних умов, як показали результати констатувального етапу дослідження, не менш важливим є створення соціально-психологічних умов для розвитку духовної культури педагогічного персоналу. Серед них ми вирізняємо:

- створення необхідних умов для підвищення фахового рівня вчителів у сфері духовної культури особистості, а саме – підвищення кваліфікації педагогів з дисциплін гуманітарного циклу, доповнення програм професійного післядипломного навчання інформацією культурологічного характеру, яка повинна відображати духовні надбання людства, що здатні витончувати сприйняття й мислення педагогів, зверненням до джерел класики, науково-мистецьких досягнень українського та європейських народів, шедеврів світового мистецтва;

- створення психологічних умов для сприятливого психо-емоційного клімату у педагогічному колективі, а саме – створення атмосфери довіри, взаємопідтримки і професійної взаємодопомоги; розширення взаємодії педагогів через гармонізуючий вплив спільних справ поза трудовою діяльністю (відвідування театрів, музеїв, історичних та духовних пам'яток культури тощо); проведення психологічних тренінгів з метою усунення перешкод розвитку духовних цінностей;
- вдосконалення роботи психологічної служби з метою забезпечення доступності психологічних послуг для педагогічного персоналу (профілактика професійного вигорання, психологічне консультування та психотерапевтична допомога у випадках особистісних та професійних труднощів, психокорекція, психопрофілактика з духовно-орієнтованих позицій).

Духовність особистості педагога виявляється через взаємоповагу, емпатію, перцептивні взаємини, педагогічний оптимізм, безумовну віру в духовно-моральний, фізичний, інтелектуальний потенціал учня, вміння бачити результати своєї педагогічної праці в думках, вчинках, емоціях, життєвих смислах і досягненнях вихованців, здатність до подиву, радості, відкритості почуттів та ін.

В.М. Бехтерев конкретизував завдання виховання, як таке, що “повинно створювати особистість з самостійною ініціативою, з критичним ставленням до всього оточуючого, особистість, сильну духом і тілом, з любов'ю до всього людського, піднесеного і прекрасного і водночас особистість бездоганної чесності, здатну до відгуку на все добре, позитивне”.

К.Д. Ушинський також підкреслював, що “моральний вплив становить головне завдання виховання, значно важливіше, ніж розвиток розуму взагалі, наповнення голови знаннями і роз'ясненням кожному його особистих інтересів”.

В.О. Сухомлинський вказував, що “справжнє виховання - самовиховання”. Саме у процесі самовиховання людина свідомо виявляє і позитивно трансформує свої індивідуальні риси, глибинні якості. “Виховання, -

на думку К.Д. Ушинського, - є тільки підготовкою до самовиховання, і якщо виховання було добре, то самовиховання триватиме все життя. Беручи в свої руки керування людською природою, що розвивається, всіляке виховання треба завершувати передачею його в руки самого вихованця". Таким чином, критерієм ефективності виховного процесу є здатність дитини самостійно продовжувати процес самовиховання.

Педагог є прикладом для наслідування дитиною і зразків самоставлення, і зразків спілкування та пізнання, і зразків ставлення до інших, світу, життя в цілому. Незалежно від того, усвідомлює це дитина чи ні, особистісна взаємодія з вчителем впливає на її формування, входить в структуру її індивідуального досвіду взаємодії з оточуючим світом. Педагогічний працівник, який здатен долати свою егоцентричну обмеженість й спрямовувати свої вчинки, професійну діяльність, життя в напрямку суспільних, громадянських, національних, й далі загальнолюдських і духовних цінностей стає особистісним орієнтиром для вихованців. Щирість, довіра, доброта, здатність підтримувати оптимістичний настрій, надію на краще, працелюбство, вірність обраній меті, стійкість перед негараздами та гнучкість, творчий підхід у вирішенні різних професійних і життєвих завдань – ті сутнісні духовно-орієнтовані виховні завдання про які має пам'ятати і які призвані вирішувати у своїй діяльності педагог, якому властиве прагнення до духовно-професійного саморозвитку.

Література:

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). – К.: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
2. Балл Г.О. Психологічні аспекти гуманізації суспільних відносин у контексті парадигми діалогу // Діалогічність як форма існування і розвитку особистості: Монографія / За заг. ред. Г.О.Балла, М.В.Папучі. – Ніжин: Міланік, 2007. – С. 5-16.
3. Зязюн І.А. Зязюн І.А. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу / Іван Зязюн // Рідна школа. – К.: Освіта, 2000. – № 8. – С. 8-13.

4. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: [наук.-метод. посібник] / І.А. Зязюн. – К.: МАУП; 2000. – 312 с.
5. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості: [наукова монографія] / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ.: Лілея-НВ; 2009. – 512 с.
6. Папуча М.В. Внутрішній світ людини та його становлення: [наукова монографія] / М.В. Папуча. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М.; 2011. – 650 с.
7. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: [монографія] / Е.О. Помиткін. – К.: Наш час; 2005. – 280 с.
8. Рибалка В.В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості: Навч.-метод. посіб. / В.В. Рибалка – К.: АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; АПН і МОН України, Укр. наук-метод. центр практ. психології і соц. роботи. – Чернівці: „Технодрук”, 2009. – 228 с.
9. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии (наука о душе). – М.: ВЛАДОС, 2001. – 207 с.
10. Хейч Э. Посвящение / Перев. с англ. – М.: ООО Издательский дом «София», 2004. – 448 с.

***Анотація.** У статті розкриті культурологічні, аксіологічні, психологічні аспекти духовної культури педагога. Взаємодія вчителя та учня розглядається з методологічних позицій розуміння освітнього процесу як діалогу. Автором розкриті психологічні умови розвитку самомотивації педагога до духовно-професійного зростання, а також обґрунтовані соціально-психологічні умови, що також сприяють досягненню означеної мети.*

***Ключові слова:** духовна культура педагога, духовні цінності, психологічні умови саморозвитку духовної культури, самомотивація духовного зростання педагога.*

Аннотация. В статье раскрыты культурологические, аксиологические, психологические аспекты духовной культуры педагога. Взаимодействие учителя и ученика рассматривается из методологических позиций понимания образовательного процесса как диалога. Автором раскрыты психологические условия развития самомотивации педагога к духовно-профессиональному росту, а также обоснованы социально-психологические условия, которые также положительно влияют на достижение обозначенной цели.

Ключевые слова: духовная культура педагога, духовные ценности, психологические условия саморазвития духовной культуры, самомотивация духовного роста педагога.

Annotation. The article reveals the cultural, axiological, psychological aspects of spiritual culture of the teacher. Teacher-student interactions are viewed from the methodological point of understanding the educational process as a dialogue. Author disclosed psychological conditions of development of the teacher to motivate yourself spiritually professional growth, as well as socio-grounded psychological conditions that also have a positive impact on the achievement of the designated target.

Keywords: spiritual culture of the teacher, spiritual values, self-psychological conditions of spiritual culture, self motivation spiritual growth teacher.